

28. CHARAKTERISTIKA SÍDELNÍ FORMY A JEJÍ STŘEDOEVROPSKÉ SOUVISLOSTI

(srv. *kap. 31*)

28.1. Úvod

Půdorys Kří se řadí do skupiny plánovitých a velkých sídelních forem, jejichž dominantou je protáhlá návěs. V rámci tradičních klasifikací by náležel pod ideální typ „Angerdorf“ nebo „Straßenangerdorf“, který prosadili *W. Ebert* (1936, 23ff.) a především *A. Klaar* (1942, 21ff.). Plochu návsi většinou představuje obdélník, uprostřed často rozšířený, popř. jiný geometrický tvar. Dvory mohou lemovat celý obvod návsi, nebo se koncentrovat pouze ve středu, popř. mohou být různě nepravidelně roztroušeny (*tab. 10–12*).

Často dokládané neúplné využití ploch podél návsi podtrhuje původní plánovitost sídelní formy a přecenění hospodářských možností (*Krenzlin 1952, 27; Kötzschke 1953, 196*). Mnoho příkladů ukazuje i situaci opačnou, kdy dvory v husté řadě lemují návěs a další zástavba vytváří doplňková jádra (*Born 1977, zvl. 140*). Návěs bývá volná, dominuje jí často kostel, vodní nádrže, bahniska a někdy osová vodoteče.

Ze široké skupiny návěsních dispozic, které jsou někdy do tohoto tradičního typu zahrnovány, je třeba půdorysy ztělesněné např. i Kří vyčlenit zvlášť, a to na základě dvou kritérií – (i) velikosti a (ii) tvaru návsi a šíři parcel.

(i)

Velký počet usedlostí primární sídelní formy vyžaduje traťovou plužinu s pravidelně uspořádanými dlouhými pásy. Blokované nebo nepravidelné plužiny jsou vyloučeny. Připouští je naopak malé sídelní formy („Platzdörfer“, srv. *Born 1977, 134*). Velké a malé sídelní formy se dále liší dopady sídelních procesů. Z těchto důvodů nelze smísit malé a velké návěsní půdorysy, přestože se s ním někdy v literatuře setkáváme (*Ebert 1936, 17ff.; Kötzschke 1953, 196; Schwarz – Schröder 1969, 72–81; Uhlig – Lienau 1972; Sperling 1982, 101ff.; Nitz 1999*; kriticky např. *Krenzlin 1952; Born 1977, 33, 127, 134*).

(ii)

Obdélná návěs a dostatečně široké primární parcely umožňují záhumenicovou návaznost některých parcel. Jiné geometrické a zaoblené tvary návsi tuto návaznost spíše vylučují (srv. *Kötzschke 1953, 224–232*).

28.2. Sídelně-geografické souvislosti

Protáhlé návěsní dispozice s pásovými parcelami jsou považovány za jednu z hlavních půdorysných forem mladšího středověku, která v různých variantách spolu s blízkými lineárními formami dominovala v oblastech východně od Labe a Sály, stejně jako v dolnorakouském Podunají.

V Sasku (*August 1960; Kötzschke 1953; Leipoldt 1927*), Slezsku (*Schlenger 1930; Czajka 1930/38*), Lužici (*Krenzlin 1952*), Braniborsku (*Krenzlin 1952*), Meklenbursku a Pomoří (*Engel 1953*), Prusku (*Mortensen 1948*) – a v dolnorakouském Podunají (*Klaar 1942*).

Detailnější studium však dokládá jejich uplatnění v celé střední Evropě – v Dolním Sasku (*Prange 1960*), ve Švábsku (*Fehn 1966*), Frankách (*Eigler 1974; týž 1975*) a Bavorsku (*Fehn 1966*).

Situace v Čechách a na Moravě je méně přehledná, neboť české bádání směřovalo pod „návěsovkami“ velké i malé sídelní formy (*Láznička 1946; týž 1956; Pohl 1934/35; Doberský 1953; Říkovský 1936; týž 1939*). I tak je zřejmé, že Čechy a Morava zapadají do rozmanitého evropského obrazu (*Schröder – Schwarz 1969*). Je otázkou, do jaké míry jsou podstatné úvahy o genezi této sídelní formy v rámci inovačních řešení při sídelním postupu a o jejím přenášení do dříve osídlených oblastí (srv. *Fehn 1975, 96; Born 1977, 135–137; Sperling 1982, 101ff.; Gringmuth-Dallmer 2002, 242, 250–252; týž 2006, zvl. 110–112*). Lze uvažovat i o všeobecně rozšířeném a velice jednoduchém sídel-

ním konceptu, jehož realizace mohla za určitých okolností vést i k vyhraněným sídelním typům.⁷⁷

28.2.1. Vztah půdorysu a plužiny

Rozlišujícím prvkem všech velkých návesních dispozic je (i) jejich tvar a (ii) podoba plužiny. Na novověkých plánech se lze setkat pouze s dvojnásobným řešením. Na všechny půdorysné dispozice „Angerdorf“ zpravidla navazuje plužina složená z dlouhých a různě širokých pásů, přičemž majetková držba každé usedlosti je rozptýlena (srv. *Born 1977, 182ff.*). Někdy plužina navazuje na půdorys zcela volně – její osnova není s půdorysem nijak propojena, v jiných případech jsou parcely v části plužiny provázány s dvorovými parcelami formou záhumenicových pásů.

Také v případě těchto plužin je sídelně-geografické studium rozpolceno. Někteří geografové kladou důraz na formální podobu, jiní na majetkovou strukturu a funkční principy. Z toho důvodu jsou někdy zmatečné dvě základní kategorie pásových plužin – „planmäßige Gewinnflur“ a „Gelängeflur“.

Posuzováno z čistě formálního hlediska, pak za „Gelängeflur“ jsou považovány takové osnovy, jejichž základem je jeden svazek paralelně probíhajících pásových parcel, zpravidla se záhumenicovou návazností, ale i bez ní (*tab. 7*; příklady se záhumenicovým navázáním: *obr. 18–19; 48*). Za „planmäßige Gewinnflur“ jsou pak považovány ty, které se skládají z více různě orientovaných svazků (*tab. 6, 8–9; obr. 21–22; 52–54*; zvl. *Leipoldt 1927; Ebert 1936, 36–37, 71; Kötzschke 1953, 209ff.; Blaschke 1998b, 9–11*). Z funkčního hlediska se u obou typů plužin jedná o totožný princip. V případě délkové plužiny jsou tratě jen paralelní, a proto je formálně nelze odlišit (*obr. 25*). My se proto přikloníme k funkční diferenciaci.

Funkční pohled rozlišuje velké plánovité traťové plužiny („planmäßige Gewinnflur“) a traťové plužiny se záhumenicovými parcelami („Gelängeflur“). Rozlišujícím znakem není formální uspořádání svazků pásových parcel, ale (i) možnost jejich využití, (ii) nutnost kooperace a (iii) míry provázanosti s vesnickým půdorysem. V obou typech plužin se nachází tratě, ať formálně odlišitelné či ne. Podstatné je, že tzv. „Gelängeflur“ má díky záhumenicovému provázání jiné vlastnosti než úzce chápaná „planmäßige Gewinnflur“. A to je také jejich podstatným rozdílem (*Leipoldt, Ebert*). V následujícím textu bude „Gelängeflur“ přes všechny výhrady nazývána plužinou „délkovou“

(*tab. 12; obr. 17; 48; 50; 52*),⁷⁸ zatímco termín „traťová“ zůstane vyhrazen „planmäßige Gewinnflur“ (*tab. 6, 8–9; obr. 53; 54*).⁷⁹

A.

„Traťová“ plužina – umožňuje existenci úzkých pásových parcel ve všech tratích, možná je i jejich libovolná podélná fragmentarizace. Posuny hranic dvorových parcel přímo nesouvisí se změnami v plužině. Při regresivním vývoji mizí sídelní aktivity z okrajových částí sídliště, redukované formy proto mají zastavěný střed návsi a bez zástavby zůstávají okrajové parcely.

B.

„Délková“ plužina – možnost podélného dělení parcel je limitována. Záhumenicové parcely zpravidla respektují šíři dvorových parcel. Pustnutí dvorů probíhá mozaikovitě, redukované formy proto vykazují velké vzdálenostní intervaly mezi jednotlivými dvory. Z toho důvodu nebyla provázanost plužiny a půdorysu tak pevná, neboť přímému přístupu na záhumenicové parcely ze dvorů často bránila cesta jdoucí podél obvodu vesnice, nebo jiná zpravidla umělá překážka (plot, příkop). Novověké plány navíc nedokládají výskyt záhumenicových parcel vždy za všemi dvorovými parcelami, což je ovšem přirozený výsledek dlouhodobého vývoje.

Zásadní rozdíly mezi oběma variantami velké traťové plužiny jsou zřejmé. Obě se zpravidla odlišují šíří parcel i jinými dopady téhož sídelního vývoje. „Délková“ plužina nevyhovuje sídlům s progresivním vývojem, neboť limituje jejich růst. Naopak velmi dobře funguje u sídel se slabším hospodářským potenciálem, jejichž sídelní vývoj stagnuje nebo je regresivní. Sociální úhory v „délkové“ plužině totiž nepůsobí takové problémy, jako v případě „traťové“ plužiny, která vyžaduje mnohem větší míru kooperace při zemědělských pracích. „Traťová“ plužina se naopak prosazuje všude tam, kde je předpoklad sídelního růstu a idea intenzivních a regulovaných zemědělských systémů (srv. *Krenzlin 1952, 51–52*). Nepřekvapuje proto, že „délkovou“ plužinu lze v novověku doložit v podhorských oblastech bez starší sídelní tradice (*Fehn 1966; Leipoldt 1927; Loesch 1927/29; Czajka 1930/38*), čas-

⁷⁷ Nelze zastírat, že Kří vykazují oproti těmto obvyklým střeoevropským formám mírnou odlišnost, a to v extrémní šíři návsi (100m). Ta totiž jinak obvykle nepřekračuje 60/70m. Kří se tak formálně řadí mezi půdorysy, které jsou specifické právě pro Čechy a Moravu a jejichž výklad je stále předmětem jen těžko kriticky uchopitelné diskuse (*Sperling 1982; Razím 1993; Pešková 2005*).

⁷⁸ Vhodnější termín by byl „traťová plužina se záhumenicovými pásy“. V české sídelní geografii byly pod termínem délková plužina zahrnovány i německé Schlagflur a Riemenflur. Gelängeflur byla do délkových zahrnována jen tehdy, pokud pásy dlouhých parcel probíhaly paralelně. V jiných případech byla Gelängeflur začleňována do plužin traťových.

⁷⁹ Pod tímto termínem není v této práci míněna traťová plužina složená s mnoha dělených bloků a krátkých pásových parcel. Nebo lépe: v případě „planmäßige Gewinnflur“ se nejedná o sekundární traťovou plužinu (srv. *Krenzlin – Reusch 1961*).

to v kontaktu s tzv. lesními lánovými vesnicemi (srv. *Krüger 1967*). Také v Čechách je lze doložit především na horších půdách v místech bez starší sídelní tradice (srv. Lhoty u Sadské, Mladá, Stratov, Líšnice). Naopak všude tam, kde stoupal tlak na intenzivní regulované zemědělské systémy, převažuje „traťová“ plužina (*Krenzlin 1952*, 51–52; v Čechách např. u lokací 14. stol. navazující na starší sídelní tradici – Řevničov, Straky). Lze ale připomenout, že v žádném případě dosud nelze prokázat primárnost toho typu plužiny, který ukazují novověké plány.

28.3. Datace

28.3.1. Plužina

Relikty středověkých plužin složených z dlouhých různě širokých pásů jsou dokládány mnoha příklady v celé střední Evropě. Jejich přesnější datace však zůstává obtížně prokazatelná. Cenné údaje proto poskytují středověké písemné prameny, které informují o způsobu lokací nových sídel, právní předpisy a měřické instrukce (zvl. *Kuhn 1973*; *Szabó 1997*; *Gringmuth-Dallmer 2006*, 110–112).

Pro Moravu jsou dlouhé široké pásy dosud nejlépe dokládány relikty na jihozápadě země (především *Černý 1992*; *Navrátil 1986a*; *tentýž 1986b*; *Nekuda 1975*). V torzovité výpovědi povrchových tvarů nelze vždy a spolehlivě rozpoznat návaznost polních parcel na dvorové, stejně jako vztah a kvalitu jednotlivých tratí. Přesto je zřejmé, že valná většina dokumentovaných vesnic se skládala z usedlostí, jejichž pozemkový majetek nebyl scelen do jediné parcely, ale opíral se o záhumenicovou parcelu a pak další parcely v navazujících tratích.⁸⁰ Důvodem pro rozptýlenost pozemkové držby byly komplikované terénní podmínky, které nutily rozdělit plužinu na dílčí tratě citlivě vsazené do reliéfu. Scelená pozemková držba v rámci jediné dlouhé široké parcely nebyla možná, ačkoliv mohla být ideálem. V případě Dražanské vrchoviny se proto jedná o různé variantní adaptace tzv. lesních lánových plužin a podobnost s „délkovou“ nebo „traťovou“ plužinou méně členitých oblastí je pouze formální (srv. *Krüger 1967*, 59–69, Taf. I). V těchto případech totiž byly parcely slučovány do tratí záměrně, nikoliv pod tlakem morfologických podmínek.

Stáří a primární původ konkrétních plužin zachycených na novověkých plánech dosud nebyla nikde prokázána. Zdá se, že pozitivní zodpovězení této otázky zatím stojí mimo soudobé poznávací možnosti. Problematická zůstává především „traťová“ plužina.

⁸⁰ Především Schreyner, Vilémov, Lhota u Vážan, Novošice, Bezděčice (*Černý 1992*, 21–27, 65–66, 84–85, 99–101, obr. 9, 12, 45–46, 76–77).

Důkazy uváděné A. *Krenzlin* pro Starou Marku (*Krenzlin 1952*, 29–33, Abb. 6, 7) nejsou dostatečné, neboť se mohou vztahovat i na „délkovou“ plužinu. Není tedy jisté, zda traťová plužina, která je všude spolehlivě dokládána nejdříve od 16. století, byla skutečně prvotní formou plužiny. Mohla ji předcházet právě plužina délková. Mohly nastat samozřejmě i případy opačné. Také tzv. vlámský lán dovoluje předpoklad obou variant (*Kuhn 1973*). Středověké stáří a primárnost konkrétních plužin tak mohou indikovat jen různé pravděpodobná nepřímá svědectví a nejisté výsledky retrogresivních rozborů.

28.3.2. Sídlště

Vrcholně a pozdně středověký původ velké části protáhlých návesních dispozic je nesporný, zároveň je třeba upozornit na jejich utváření i v mladších obdobích (*Born 1974*; *týž 1977*, 136–137; *Krenzlin 1952*, 31). Od archeologie byla očekávána výpověď o počátcích těchto sídelních forem. Dosud byly odkryty a alespoň částečně publikovány jen příbuzné velké liniové formy se dvory uspořádanými vůči středověké komunikaci (Breunsdorf, Horno). Jejich výpověď není jednoznačná a interpretace může být variantní (*kap. 31.4.6*).

28.4. Prolnutí vesnických a městských půdorysů

Už dříve bylo upozorněno na formální podobnost centrálních prostranství velkých vesnických půdorysů s veřejnými prostranstvími středověkých měst (*Hoenig 1921*; v. *Maydell 1940*). Shoda nápadně vystupuje zvláště v případech sousední vesnice a města (*Sperling 1982*, 28–29; *Razím 1993*). Otázkou zůstává výpovědní hodnota takovéto shody, která může svědět k neopodstatněným úvahám (*Sperling 1982*, zvl. 100–101). Pochybovat asi nelze o realizaci vyměření půdorysných osnov řady vesnic a měst totožnými osobami nebo lidmi s podobnou zkušeností.

Tato podobnost nás staví před otázku, do jaké míry se lišily počátky menšího města od vesnice. Podobně koncipovaná veřejná prostranství totiž mohou odrážet podobné provozní nároky. Poměrně komplikovaný příklad ukazuje dvojice Český Brod – Štölmír, jen několik kilometrů vzdálených od Kří (*obr. 57*; *Sperling 1982*, 28–29).

Nelze rozhodnout, zda půdorys Štölmíře odrážel aspiraci na nikdy nenaplněný centrální význam (1283, Markte Sittemir, *Profous – Svoboda 1957*, 307, dle Sedláček z rkp. roudnického, nepodařilo se dohledat), či lokace Českého Brodu proběhla skromně a vymezi-la centrální prostranství bez formální odlišnosti od průměrné návsi.

Další zajímavý aspekt nabízí úvaha, že vesnice s rozlehlým centrálním prostranstvím mohly snadno přijímat centrální funkce (na Rakovnicku např. Řevničov, Kněževes; srv. *Sperling 1982*, 46–47; *Razím 1993*). Na původní lokační záměr ale nelze usuzovat.